

DUKKON ÁGNES

EGY MONDAT AZ OROSZOKRÓL

Irodalom és politika kapcsolatai Kelet-Európában a 17. század derekán

Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című röpiratában olvashatunk néhány bekezdést arról, hogy milyen illuzórikus dolog a törökellenes küzdelemben mások segítségére számítani. A felsorolásban a lengyel, a német, a francia, az olasz, a spanyol, az angol mellett az orosz is szerepel, s az a sommás elítélő vélemény, melyet Zrínyi megfogalmaz – bár valóban csak egy mondat –, arra indít bennünket, hogy megkíséreljük föltárni ennek az állításnak az irodalmi és a politikai hátterét.¹ Nem egy meghatározott „irodalmi” forrásra vagy diplomáciai eseményre gondolunk, amely Zrínyi nézeteinek alakulására közvetlenül hathatott, hanem a korban jelen lévő sztereotípiákra, az egyes népek egymásról alkotott (torz)képeire a mindenkori politikai viszonyok szövegösszefüggésében. Jelen tanulmány három különböző irányból elindulva kíséri végig a Közép-Európában (Magyarország, Lengyelország, Németország) kialakult orosz-sztereotípát a 17. század közepéig, Zrínyi *Áfiumáig*:

1. A népszerűsítő irodalom, nevezetesen a kalendáriumok híradása az oroszokról s ezek forrásai.

2. A lengyel barokk epika a 17. század első felében, mely a lengyel–orosz háborúskodásokat örökíti meg; közvetett hatása Magyarországon (pl. Samuel Twardowski 1649-ben kiadott epikai művének híre eljut Rákóczi Zsigmondhoz, erről később szólunk részletesebben).

3. A korabeli diplomáciai kapcsolatok, a levelezések elszórt megjegyzései s ezek felhasználása történeti munkákban.

Ezek a kérdések Zrínyi művétől függetlenül is érdekesek a kutató számára, nemcsak a történelmi adatok okán, hanem azért, mert egy meghatározott toposz vagy sztereotípiá –

¹ Az utóbbi években megfigyelhető a történészek és az irodalomtörténészek fokozottabb érdeklődése a „hír”, az egyes népekről terjedő vélekedések és toposzok kialakulása iránt. 1997-ben a brémai egyetem sajtótörténeti kutatócsoportja által Bad-Muskauban megrendezett Presseforschung-konferencián két előadó (Astrid Blome, Dukkon Ágnes) is foglalkozott a 17–18. századi népszerű sajtótermékekben (kalendáriumok, újságok) megjelenő toposzokkal, az egyes népekről kialakított képekkel és (elő)ítéletekkel (*Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalendar: Beiträge zur historischen Presseforschung*, Hrsg. Astrid BLOME, Bremen, 2000). BENE Sándor újabban megjelent munkái pedig e téma igen alapos feldolgozását adják, pl. *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben*, ItK, 1996, 369–395; *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999.

nevezetesen az oroszok műveletlensége, durvasága – kialakulását és begyökereződését követhetjük nyomon. Ebben a munkában a vélekedések igazságtartalmától és annak elemzésétől el kell tekintenünk, csupán az előfordulásuk, vándorlásuk, a „hordozók” érdekeltsége lehet a vizsgálódás tárgya. Bár nem kevésbé érdekes tanulmányt lehetne írni arról, hogy az egyes népek igazi értékei, kultúrájának gazdagabb árnyalatai mikor és miért maradnak inkább homályban a másik előtt, miért a rosszat veszi szárnyra a hír. Talán az is közrejátszik ebben, hogy a politika s a kultúra együttélésében az előbbi a mozgékonyabb és egyszerre tünékenyebb is, az utóbbi mozgása lassúbb, mélyebben átjárja azt a közeget, amely fenntartja, a saját törvényei szerint alakul – és eltűri a politika manipulációit. A cicerói klasszikus felosztás – fama bona versus fama popularis – Bene Sándor és mások kutatásai szerint a reneszánsz és a barokk korban átrendeződik, a „fama” – jelző nélkül! – manipulálható és manipulálandó lesz.

Mielőtt a fenti szempontok alapján sorra vennénk az oroszokról kialakult toposzokat, szükségesnek tartjuk röviden áttekinteni a régi magyar irodalomban föllelhető, oroszokra vonatkozó adatokat.

A régi magyar történeti irodalomban (a különféle „világkrónikákban” és egyéb történetírásokban) csupán kevés számú és főként másodkézből származó leírást, említést találhatunk az oroszokról. Ez az érdektelenség azzal magyarázható, hogy szellemi kapcsolataink a kereszténység felvétele óta erőteljesebben Nyugathoz kötődnek, emellett viszont a régi Oroszország bezárkózó, Európától elszigetelődő politikája, „bizáncisága” (sőt, a 19. századi nyugatosok – zapadnyikok – szóhasználatával „kínaisága”) is közismert. Ez a két tényező együttesen eredményezte a kölcsönös tájékozatlanságot és a legfőljebb csak a követjárásokra, kereskedelmi utazásokra korlátozódó kapcsolatokat. Igaz, ez a 19. század közepétől igen erőteljesen megváltozik, az orosz irodalomnak Magyarországon nagy reneszánsza kezdődik (elég csak Arany Jánosra, Reviczky Gyulára, Bérczy Károlyra, Jókaira, később Krúdy Gyulára, Adyra, Kosztolányira, Németh Lászlóra utalnunk), a régebbi századok orosz világáról azonban kevés ismeretünk van. Tardy Lajos *Régi hírünk a világban*² című könyvében népszerűsítő formában közzéteszi azokat a dokumentumokat, amelyekben keleti kapcsolatainkra – köztük oroszokra is – fény derül. Ilyen például az a több orosz kódexben fennmaradt útleírás, mely Iszidor metropolita és kísérete 1437-es firenzei utazását örökíti meg: oda északi irányban, Riga, Lübeck felől Poroszországon és Németországon keresztül, vissza pedig 1440 tavaszán Velence, Zágráb, Csurgó, Székesfehérvár, Buda, Kassa érintésével Lengyelországon át Moszkváig. Az érintett városokról – így a magyarokról is – különböző terjedelmű följegyzéseket készítettek a krónikások.

Hogy milyenek látták magyar szemmel az oroszokat, arról alig van dokumentumunk; Julianus barát utazásai Keletre orosz földön át vezetnek, de útleírás vagy más, személyes tapasztalaton alapuló részletesebb tudósítás nem született magyar tollból.

² TARDY Lajos, *Régi hírünk a világban*, Bp., Gondolat, 1972.

Ezért érdemel figyelmet Frölich Dávid 1631-ben Boroszlóban kiadott, német nyelvű naptára, melyben elég részletes ismertetést találunk a „moscovita szokásokról és alkalmakról”, valamint történelmükről és vallásukról. Frölich Dávid (1595–1648) késmárki polihisztor – kiváló geográfus, fizikus, matematikus, csillagász, teológus és filológus – 1623-tól haláláig, 1648-ig adott ki kalendáriumokat latin, német, magyar és szlovák, azaz szlovakizált bibliai cseh (az ún. bibličina) nyelven. Szepességi németként ungarusnak, tehát a Magyar Királyság alattvalójának tartotta magát (III. Ferdinándtól egyébként munkássága elismeréséül megkapta a „császári és királyi matematikus” címet), kultúrájára a többnyelvűség volt jellemző.³ Jelen dolgozatban gazdag életművéből csak az említett kalendáriumot emelem ki az orosz téma kapcsán.

Frölich naptára az OSZK-ban az RMK III, 1352. jelzet alatti kolligátumban található, mely magába foglalja a többi, 1623-tól 1640-ig Boroszlóban kiadott kalendáriumot is (RMK III, 1464). Sajnos ebben az anyagban épp az 1631-es példány csonka: a B és a C ívek hiányoznak. Az oroszokról szóló leírás – „Ferner Beschreibung der Mitnächtigen Länder und Völker” – még az A íven található és viszonylag jól olvasható. Wrocławban, az Ossolineum könyvtárban sikerült egy ép példányra bukkannom és jegyzeteket készítenem, melyek alapján az OSZK-ban meglévő töredék információi teljesebbé válnak, bár a mikrofilmet vagy fotómásolatot nem pótolják.⁴ A jelen dolgozatban ezt a tudósítást szeretném ismertetni (az idézeteket betűhív helyesírással közlöm), majd pedig a naptárkészítő Frölich forrásaira vonatkozó adalékokkal kiegészíteni.

Frölich Dávid már az előző évben hozzákezdett egy ismeretterjesztő sorozat közzétételéhez, melyet hét éven át folytatott. Az 1630-as naptárban az északi népekről és országokról írt (Grönland, Izland, Novaja Zemlja, Lappföld, az Északi-tenger szigetei; jórészt Olaus Magnus svéd püspök híressé vált és sok kiadást megért könyve – a *Historia de gentibus Septentrionalibus...*, Róma, 1555 – alapján), 1631-ben Oroszországról, 1632-ben a tatárokról, 1633–34–35-ben a törökökről, 1636–37-ben a zsidó ünnepekről és szokásokról, 1640-ben pedig Amerikáról. Így tehát az oroszokról szóló összeállítása szerves részét képezi egy szélesebb néprajzi, földrajzi és történelmi ismeretterjesztő anyagnak, mely a kalendáriumok rendeltetésének megfelelően sokfelé eljuthatott Közép-Európa németül értő lakossága körében. Magyar és szlovák nyelvű kalendáriumaiiban sajnos ilyen bőségű tudósítások nincsenek, a latin nyelvűek viszont kiemelkednek tartalmi gazdagságukkal. Ez a tény is mutatja a művelődési igények, a források és a nyelvek kapcsolatát: a latin minden nemzet szellemi elitjének szólt, az anyanyelviek közül a német azért gazdag, mert Frölichnek ez az anyanyelve, s a rendelkezésére álló német nyelvű tudásanyag is igen bőséges volt. Magyar és szlovák kalendáriumai szülőföldjének egyszerűbb néprétegeihez szóltak, csak a jellegzetes kalendárium témákat (napjár, időjósítás, horoszkóp, vásárok jegyzéke, érvágásra vonatkozó tanácsok, rigmusok, időnként

³ Frölich életéről és tevékenységéről az újabb szakirodalomból néhány tétel: *Slovenský Biografický Slovník*, II, Martin, Matica Slovenska, 1987; DUKKON Ágnes, *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)*, ITK, 1992, 594–607; PAVERCSEK Ilona, *David Frölich saját kezű feljegyzései műveiről*, MKsz, 1996, 293–319, 429–450; HAJÓS József, *Frölich Dávid*, MKsz, 1997, 16–33.

⁴ Ossolineum, XVII. 7319.

krónika a régmúlt és az adott kor történelméből) tartalmazták, de nem elhanyagolható tételek a kor művelődési térképén.

Az 1631-es naptár orosz tárgyú közlései az ország népességével kapcsolatos tényekkel kezdődnek. Megfigyelhető, hogy amikor konkrét adatokról tesz említést (kiterjedés, szélesség, földrajzi fekvés, kultúra stb.), hivatkozik a forrásra, jelen esetben Fabronius *Geographiájára*, máskor viszont az „azt mondják”, „egyesek szerint” formulával vezeti be tudósítását. Ezúttal is idézi az adatokat Fabroniustól, majd hozzáteszi, hogy „egyesek szerint” Oroszország régen sűrűbben lakott ország volt, a népesség fogyása három okra vezethető vissza: a pestis szokatlanul nagy pusztítása, a nagyfejedelmek rendkívüli kegyetlensége és a tatárok hódítása.⁵ Az 1630-as naptárban már írt az ország földrajzáról, állatvilágáról, az évszakokról, a klímáról, az uralkodó fejedelmek kegyetlenségéről, a halotti kultuszról és bizonyos szokásokról. Ezek közül kiemeli azt, hogy a férfiak rendszeresen verik feleségüket, amit az asszonyok a szeretet jelének tekintenek: „Ihre Weiber haben ihre Männer nicht lieb, wenn sie nicht alle Tage einmal von ihnen geschlagen werden.” (1630, RMK III, 1452, B6a.)

A továbbiakban a 15–16. századi nagyfejedelmek és hercegek tetteinek elbeszélésével folytatódik Frölich tudósítása az oroszokról, s itt különös hangsúlyt kapnak a belviszályok és kegyetlenkedések (II. Vaszilij Tyomnij és Jurij zvenyigorodi fejedelem, valamint ennek fiaival folytatott hatalmi harcok). IV. (Rettenetes) Iván zsarnokságáról elég részletesen ír, s megállapítja, hogy hozzá fogható az egész világon nincsen: „Ihr Großfürst, Joannes Basilides ist von Zeiten in seiner Regierung so ein grawlicher unmenschlicher Tyran gewesen, das seines gleichen nicht bey Tartern, bey Türcken, noch bey heidnischen, ja nicht in der gantzer weiten Welt vor und nach ihm gefunden worden” (A3b).⁶

Az alábbiakban vázlatosan ismertetem az egész szöveg tartalmát:

- Joannes Basilides (azaz Iván Vasziljevics) kegyetlen uralkodó, az alattvalók félelemből szolgálják.
- Apja halála után, trónra lépésekor az ország nemeseit (családjukkal együtt) kutyákkal tépette szét, hogy ne legyen vetélytársa.
- Asszonyokat, lányokat becsstelenített meg, s minden ok nélkül végeztette ki őket.
- Egy bizonyos olasz követ nem vette le a kalapját előtte, mivel állítása szerint Itáliában ez nem volt szokás, ezért Iván egy vasszeggel a fejébe verette a kalapot, minek következtében az olasz meghalt. Mások ezt Drakuláról és egy török követről mesélik, teszi hozzá Frölich.
- 1581-ben saját fiát agyonütötte jogarával.

⁵ „Etliche wollen, diese Länder sind von Zeiten besser bewohnt worden, sind aber dreyen Ursachen in Abnehmen geraten. Erstlich sol die Pest (welche bey ihnen sonst ungewöhnlich gewesen) viel auffgerieben haben. Zum Andern die Grausamkeit der Fürsten. Zum Dritten die Streiffung der Tartern, dadurch viel Volk hinweg geführt ward: denn die Tartern treiben mit dem entführten Menschen ihre Kauffmannschaft an die Türcken.” (RMK III, 1464, A2b.)

⁶ „Fejedelmük, Joannes Basilides uralkodása folyamán olyan szörnyű, embertelen tirannus volt, hogy hozzá fogható sem a tatároknál, sem a törököknél, noha pogányok voltak, sem az egész kerek világon nem találtott.”

Ezután áttér az ország ismertetésére, egyes tartományok – mint Rjazany – termékenységet vagy terméketlenségét (Vologda vidéke) említi. Itt szürkerókák, farkasok, a Dvina környékén jegesmedvék élnek. Kiemeli, hogy a mézhozam milyen bőséges, de Oroszországban nem ismerik a méhkast, hanem az erdőkben lévő odvas fákból gyűjtik a mézet. Gyakran hatalmas méhrajok jelzik a mézlelőhelyeket. Ezzel kapcsolatban leír egy történetet a mézbe esett parasztról, melyet Paulus Joviustól kölcsönöz:⁷ mézgyűjtés közben egy ember beleesett az odúba, és úgy beleragadt a mézbe, hogy nem tudott kimászni. Keservesen kiabált, két napot töltött már ott, de nem jött senki. Végül egy medve tévedt arra, ő is mézet keresett, s odament ahhoz a bizonyos odvas fához, amelyben a paraszt ült, s mikor a mancsát az odú szélére tette, a paraszt nagyot üvöltve belekapaszkodott a medvébe. A szegény állat ijedtében hátrahőkölt, s ezzel kirántotta az embert a mézből, de a váratlan találkozás úgy megzavarta, hogy menekülésre fogta a dolgot, s így a mézbe esett paraszt is megmenekült.

Ezután olvashatunk a fehér éjszakák jelenségéről, a hatalmas sztyeppékről, ahol több napi, sőt heti járőföldre vannak csak települések.

Az Oroszországban élő népekről is közöl néhány tudnivalót. Egyike ezeknek Juhariáról, a magyarok őshazájáról szól: „Es ist in diesem Großfürstentumb eine Provintz Juharia genandt, die reussen und Moscoviter nennen sie Juhra, und die Einwohner heissen sie Juricos. Dies ist das Juharia, darauß die Vari oder Hungarn kommen und entsprossen sind, welche hernach An. Christi 744. das Land Pannoniam occupiret und unter ihrem König Attila fast ganz Europam durchgestreiffet, und hin und wieder mächtige Länder und feste Städte erobert haben, davon ich nur andern Zeit weitlaufftiger Meldung thun wil.”⁸ (A8b–B1a.)

Frölich a hunok birodalmát és Attila uralkodásának idejét az 5. század helyett a 8.-ba helyezi, viszont kézirással jól láthatóan át van javítva a dátum 444-re. Mindenesetre érdemes idéznünk egyik lehetséges forrását, Sigismund Herberstein (1486–1566) osztrák diplomata oroszországi úti jegyzeteit Juhariáról; ebben nem szerepel a hibás évszám, de az első két mondat majdnem szó szerint megegyezik Frölich közlésével: „Der Landschafft Jugaria gelegenheit ist auß vorerzelleten landen genugsam bekant: die Reussen die sprechen dises wort mit einem h auß Juhra und nennen dise volcker Juhrici. Es ist eben dises Juharia auß wolchem vorhin die Ungaren zogen das land Pannoniam oder Ungerland erobert und vyl andere landschafft in Europa mit sampt jrem Fürsten Attila eingenommen”.⁹

⁷ P. JOVIUS, *Libellus de legatione Basilii Magni principis Moschoviae ad Clementem VII*, Basileae, 1528, OSZK, Ant. 2392.

⁸ „Ebben a fejedelemségben van a Juharia nevű tartomány, az oroszok és a moszkoviták Juhrának nevezik, a lakóit pedig jurikoknak hívják. Ez az a Juharia, ahonnan az avarok vagy hungarusok származnak, akik azután Krisztus 744. évében onnan kirajzoltak, Pannoniát elfoglalták és királyuk, Attila alatt majdnem egész Európán végigsöpörtek, egyre-másra a hatalmas országokat és erős városokat meghódították, minderről máskor majd bővebben is jelentést teszek.”

⁹ Sigismund HERBERSTEIN, *Moscoviter wunderbare Historien*, Basel, 1567, xciii; OSZK, Ant. 1510. Az oroszországi úti jegyzetek első kiadása 1547-ben jelent meg, a továbbiakban a kiadók hozzáteszik a szerző későbbi följegyzéseit és esetenként más szerző hasonló tárgyú írását. Az általam használt kötetben függelék-

A kalendárium további lapjain szól különféle szokásokról. Megtudjuk, hogy az oroszok jó céllövők és gyors lovasok, de elég kegyetlen módon gyakoroltatják már egészen fiatal koruktól a fiúkat: addig nem kapnak enni, míg el nem találják a jó magasra kifüggesztett célt. A pravoszláv vallásról, a kereszténység felvételéről is találunk adatokat, ír az egyházi hierarchiáról, a keresztelési rítusról, a szigorú templomi rendtartásról. Arról is tudósít, hogy a részegeskedő papokat a fölötteseik megkorbácsolatják. Ezután a papság alacsony műveltségéről értekeznek: nem értenek a filozófiához, a joghoz és az orvostudományhoz. Ez az állítás egybevág Tardy Lajos egyik közleményével (*Borisz Godunov magyar orvosa*): a tatár iga következtében az orosz művelődés igen visszaesett (a Frölich által kiemelt három terület egyébként sem virágzott korábban sem), így belső erőből alig tudott megújulni a 16. században, a külföldiekkel szemben pedig hagyományosan nagy volt a bizalmatlanság egészen IV. Ivánig. Tardy szavaival: „Vonatkozik ez az orvosok fokozott megbecsülésére is. Addig az orvosok gyakran kiszolgáltatott helyzetben voltak, ami nem egyszer sértő bánásmódban, sőt, igazságtalan megtorlásokban mutatkozott meg. III. Iván idejében (1462–1505) egy zsidó orvost nyilvánosan kivégeztek a piacon, mert nem tudta meggyógyítani a cár egyik fiát. Egy német orvost ugyanakkor azzal vádolták meg, hogy egy tatár herceget rossz kezelésével megölt, miért is átadták az elhalt herceg családjának, mely rövid úton végzett vele.”¹⁰ Borisz Godunov idejében enyhült ez a kemény bánásmód, s így német, cseh orvosok érkeztek Oroszországba, köztük a magyar származású, de hosszú ideje Angliában élő Rietlinger Kristóf. Ezek a körülmények valóban azt igazolják, hogy a 15–16. századból származó, Oroszországról szóló leírások jogosan említik az ország művelődési és tudományos elmaradottságát, a belső szellemi erők, az értelmiség hiányát.

Visszatérve Frölich naptárához, rövid jellemzést találunk a pravoszláv időszámításnak a római katolikustól eltérő beosztásáról: az éveket a világ teremtésétől számítják, az új év szeptemberben kezdődik (ahogy a világi zsidó időszámítás is Tishri hó első napján). A Kelet-Római Birodalomban Nagy Konstantin vezette be, mely az ortodox vallású régiókban, de a Szent Római Birodalomban is hosszú évszázadokig tartotta magát.¹¹ Egyébként a legtöbb 16–17. századi kalendáriumban Krakkótól Oxfordig és Lőcsétől Párizsig a naptárszerzők mindenütt közlik a különféle időszámításokat (zsidó, keresztény, mohamedán) s ezek egymáshoz való viszonyát. A pravoszláv naptárak még a 17. században is ezt a konstantini időszámítást használják. Az oxfordi Bodley Könyvtárban volt alkalmam végiglapozni egy 1628-ból származó pravoszláv kalendáriumot, melynek címléírása a 17.

ként olvasható Paulus Jovius *Eygentliche Beschreibung von Basili des Großfürsten in Moscow Legation* című leírása (az 1527-es latin kiadás német fordítása), remek fametszetekkel (térképek, az oroszok fegyverei, lőszerszámok, szánfogatok stb.).

¹⁰ TARDY, *i. m.*, 119.

¹¹ E. G. RICHARDS, *Mapping Time: The Calendar and Its History*, Oxford University Press, 1998, 218–219. „In A. D. 312 Constantine had instituted a 15-year cycle of indications (censuses of people's ability to pay taxes). These started on 1 September. A little later, in 330, he moved the capital of his empire from Rome to Byzantium, which came to be known as Constantinople. The Byzantin year started on 1 September, and this system was used by the supreme tribunal of the Holy Roman Empire till it was abolished by Napoleon in 1806.”

század végéről, H. W. Ludolf oxfordi professzor (egy orosz–angol grammatika szerzője, Angyal Endre szavaival „az első utazó szlavista”¹²) kezétől származik: *Fasti Moscovitici Per Imagines Adumbrati Per totum Annum, editi 7. Octobris Anno Christi 1628 Krementzi. Annum, Ruthenia Populi sui... in die primo Septembris exordientes, finiunt in Augusto.* (Jelzete: Arch. B.b.4. folio.) Ludolf az ő *Grammatica Russicáját* pedig a jeles műpártoló orosz hercegnek, Borisz Alekszejevics Golicinnek ajánlotta 1696-ban. Érdekeséggként megemlítem, hogy a firenzei Akadémiai Képtárban látható két 16. század közepéről származó moszkvai Menologion-táblakép, ezek természetesen szintén a régi időszámítást követik; a görögországi Meteora-kolostorok egyikében ugyancsak ilyen „ikon-kalendárium” – tizenkét táblakép, minden táblán az adott hónap napjainak megfelelő, az egyházi év eseményeit megjelenítő képek – tanúskodnak az ortodox időszámítási hagyomány nyugatitól eltérő sajátosságairól.

Az 1631-es Frölich-naptárban az orosz házassági szokásokról is találunk ismertetést; a lánykérés és az esküvő, valamint a családi élet rendjét írja le röviden. Megállapítja, hogy az asszonyokkal rosszul bánnak, a házasság egyébként is zsákbamacska: „Die Jungfrauen so sie zur Ehe nehmen, haben sie ihre Lebetag selten oder nimmer gesehen, müssen also einen blinden Kauff thun, oder (wie man in Sprichwort sagt) die Katz im Sacke kauffen.” (B5a.)¹³ Eléggé részletesen ecseteli a lakodalmi szokásokat, az ajándékozás módját, a rokonság viselkedését. Végül megemlíti a forrásait: „Und dieses sind fast die vornehmsten memorabilia des Moscovitischen Landes, welche Ich in gratiam Philomusorum ex classicis Geographis ut pote Mercatore, Bertio, Butero, Schrötero, Fabronio, Ortelio etc. fleißig experiret habe.” (B6a.)¹⁴

Ebből a felsorolásból kimarad két név (illetve az etc. mögött rejtőzik): az egyik Paulus Jovius (Paolo Giovio) nocerai püspök és történétíró, akire a naptár elején egyszer hivatkozik, a másik a már fentebb idézett Sigismund Herberstein, akit viszont nem említ, bár könnyen bizonyítható, hogy ismerte az Oroszországról szóló útleírását. Nemcsak a Juhariáról szóló tudósítás, hanem a Frölich-kalendáriumban közölt egyéb ismeretek (vallás, művelődés, házassági szokások) is szorosan Herberstein leírását követik, természetesen csak kivonatossan. Ezt a két forrást azért érdemes egy kicsit részletesebben is megvizsgálnunk, mert néhány évtizeddel később Zrínyi Miklós is merített belőlük prózai művei, de főként *Az török Áfium ellen való orvosság* háttéranyagához. Az oroszokról szóló sommás jellemzés így hangzik: „Az ő országok messze, az ő népek goromba, az ő hadakozások semmirekellő, vitézségek nevetséges, politiájok ostoba, birodalmok tyranis; kinek kelljen hát az ő segítségek?”¹⁵ A Zrínyi Könyvtárban közölt *Áfium*-szöveg magyarázó jegyzetei a „muszkvá”-ról szóló sarkos vélemény forrásaival kapcsolatban

¹² Andreas ANGYAL, *Die slawische Barockwelt*, Leipzig, 1961, 215.

¹³ „A lányokat, akiket feleségül kérnek, nagyon ritkán vagy egyáltalán nem is látták, tehát vakon vásárolnak, vagy ahogy a közmondás szól, zsákbamacskát vesznek.”

¹⁴ „És ezek a legfontosabb tudnivalók Muszkaországról, melyeket a Műzsák kedvelőitől, a geográfia klaszikusaitól, úgy mint Mercatortól, Bertiusztól, Buterustól, Schrötértől, Fabroniusztól, Orteliusztól etc. szorgalmasan megtudokoltam.”

¹⁵ ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*, Bp., 1985 (Zrínyi Könyvtár, 1), 213.

Klaniczay Tibor 1964-es kiadású monográfiájához (*Zrínyi Miklós*) utasítják az olvasót. Klaniczay tévesnek tartja Zrínyi vélekedését az oroszokról, s azzal magyarázza, hogy ellenséges forrásokból – Herberstein, Jovius¹⁶ – merítette ismereteit: „Fokozottan hibás Zrínyi indoklása az orosz segítség esetében. A hangsúly itt is a jellemzésre esik, és ez a jellemzés nem felel meg a valóságnak, hanem torzítja azt. Nem nehéz megtalálnunk az okát. Zrínyi az oroszokkal szemben ellenséges forrásokból szerezte az orosz népre és államra vonatkozó ismereteit. Herberstein, Paulus Jovius és mások leírásainak rosszul megállapításai térnek vissza Zrínyinél, mikor az orosz nép »gorombaságáról«, az orosz politika »ostobaságáról« és különösen az orosz hadakozás »semmirekellőségéről« beszél. Elég, ha az orosz népnek a lengyel hódítók elleni hősie és győzelmes harcaira gondolunk, és rögtön kitűnik Zrínyi véleményének tarthatatlansága, a Nagy Péter előtti évszázadra vonatkozóan is. Szmolenszk két évig tartó hősie védelme III. Zsigmond hatalmas seregével szemben, Kuzma Minyin és Pozsarszkij népfelkelése és a lengyelek diadalmas kiűzése Moszkvából, Azov városának elfoglalása, majd a török ostrom visszaverése mind olyan XVII. századi események, melyek a leghatározottabban ellentmondanak annak, hogy az »ó hadakozások semmirekellő, vitézségek nevetséges.«¹⁷

Ha Zrínyi véleménye túlságosan sommás, ugyanez vonatkozik a fenti Klaniczay-idezetre is, csak ellenkező előjellel. A monográfia megjelenésének ideje – 1964 – világossá teszi, miért. Sem Klaniczay, sem az 1985-ös Zrínyi-kiadás jegyzetei nem térnek ki a források orosz vonatkozású adatainak értékelésére, s annak ellenőrzésére, hogy valóban ennyire negatív-e a véleményük az oroszokról, mint Zrínyinél találjuk. Igaz, hogy ez a Zrínyi-filológiának csupán egy részletkérdése, de ha közelebbről megvizsgáljuk, kiderül, hogy mégsem érdektelen. Klaniczay Tibor ugyan hivatkozik Ferenczy Zoltán forráselemzéseire (*Zrínyi „A török Áfium ellen való orvosság” című művének forrásai*, EPhK, 1917, 1918) Jovius kapcsán, de ebben Ferenczy nem azokat a fejezeteket hasonlítja össze a Zrínyi-szöveg utalásaival, melyek az oroszokról szólnak, hanem a magyar és az európai történelemre vonatkozókat, Istvánffyval is egybevetve, aki szintén bőven támaszkodott Joviusra. Az általam eddig átvizsgált, orosz vonatkozásokat tartalmazó két Jovius-mű¹⁸ hangvétele nem különösebben ellenséges az oroszokkal szemben, bár a 16. században a németek aggódva nézték az orosz hódításokat és a Német Lovagrend elleni támadásokat. A *Warhaftige Beschreibung* (a *Historiarum sui temporis* német fordítása) oroszokra vonatkozó közlései a következők (ahogy a könyv regiszterében található):

Mosca Hauptstatt in der Moscaw	238
Moscoviter	4
Moscovitische und polnische Sachen	238
Moscoviter lands gelegenheit	238
Moscoviter belagert Smolenchum	241

¹⁶ Paulus JOVIUS, *Historiarum sui temporis...*, Leiden, 1561.

¹⁷ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964, 680–681.

¹⁸ Paulus JOVIUS, *Warhaftige Beschreibung...*, Frankfurt am Main, 1570 (ez az 1561-es leideni latin nyelvű kiadás német változata), OSZK, Ant. 9290; Uő., *Libellus de legatione Basilii Magni Principis Moschoviae ad Clementum VII*, Basileae, 1527, OSZK, Ant. 2392.

Zeucht abgewints darnach mit verräterey	242
Am Boristhene oder Brisna von Polen geschlagen	244
Moscowiter schlagen Littaw	366
Moscus Fluß (239) fleust in die Volga	302

A fenti címek alatt röviden a következőkről ír a szerző: az oroszok és a lengyelek évszázados ellenségeskedése, Nagy Kázmér és Zsigmond harcai az oroszokkal, az ország földrajzi és gazdasági helyzete (gazdag termőföldek, állattartás, a méztermelés jelentősége, a szőlő és a gyümölcs hiánya a klíma miatt, a legjelentősebb fémek és drágakövek, külön kiemeli az értékes cobolyprémet stb., a Moszkva folyó és a róla elnevezett főváros). A krónikában azonban a legrezslétebben a harcokról és a hódításokról van szó, így Szmolenszk ostromáról, a Dnyeper (Boristhenes) melletti csatáról, majd Szmolenszk elfoglalásáról 1513-ban.

Frölich másik lehetséges forrása az oroszokról Herberstein, bár az ő neve nem szerepel a felsorolásban, de ez lehet véletlen kihagyás. Annál is inkább, mivel az osztrák diplomata beszámolójához sokkal több szálon kapcsolódik a naptár tudósítása, mint a többi említett geográfus és történetíró munkáihoz, melyekből általánosságban merített. Herberstein 1567-es kiadású műve előszavában forráskritikával vezeti be témáját: hangsúlyozza, hogy sok közkezen forgó oroszországi beszámoló másodkézből származik és tévedéseket is tartalmaz. Jovius, akit nagyra becsül, eléggé megbízható, mert megfelelő tolmács segítségével tájékozódott. Ő maga viszont többször is járt Oroszországban, sőt, a tatároknál is, megtanulta a szláv nyelvet, így pontosabb ismereteket gyűjthetett össze, mintha csak a könyvekre és a tolmácsra lett volna utalva. („Zuletzt ist mir die Slavonische sprach, welcher sich auch die Reussen und Moscoviten gebrauchen, so mir wol bekandt, treffentlichen nutz und befürderlich gewesen.” „Végül: a szláv nyelv, melyet a ruszok és moszkovíták¹⁹ beszélnek, jól ismert, fölöttébb szükséges és használatos volt számomra.”)

Herberstein az előszóban részletezi a szláv írás és a kiejtés sajátosságait, figyelemre méltó fonetikai magyarázatokba bocsátkozik. Az útleírás további részében foglalkozik a „Reussen” népnév etimológiájával, az ország földrajzi fekvésével, a régi krónikák nyomán leírja a nép eredetét, az uralkodókat a Rurikoktól kezdve saját koráig; utána tárgyalja a pravoszláv vallást, az ünnepeket, az egyházi szertartásokat, majd az életmódra, a háztartásra, a szokásokra tér rá. Érdemes idéznünk a Vlagyimir fejedelem „panteonjáról”, azaz a pogány szláv istenekről szóló kis részletet (a nevek kissé torzan, de azért fölismerhetően szerepelnek): „Diser Vloderus hat zu Kiaw Abgötterey angerichtet. Der erste Abgott hieß Perun, welcher ein silberen haupt und ein hültzene leyb gehabt. Die andere warend Vslad, Corsa, Daswa, Striba, Simaergla und Macosch genennet.”²⁰ Ve-

¹⁹ Az idézett forrásokban a „Reussen und Moscoviter” nem tautológia, hanem az előbbi általában a keleti szlávokat jelenti, az utóbbi pedig a Moszkvai Nagyfejedelemség lakóit, vagyis a nagyoroszokat. A magyar fordításban nehéz ezt a különbséget érzékelteni, mert a mai nyelvhasználatban a „ruszki, muszka, moszkovita, orosz” szavak szinonimák, csupán hangulati eltérés van köztük.

²⁰ HERBERSTEIN, *i. m.*, VII. „Ez a Volodimerus Kievből bálványokat állított föl. Az első bálványt Perunnak hívták, feje ezüst, teste fa. A többi neve Vslad, Corsa, Daswa, Striba, Simaergla és Makosch volt.”

lesz, Horsz, Dazsboog, Sztribog, Szimargl és Mokos nevére ismerhetünk rá a német szövegben.

Herberstein az orosz történelemről, a belviszályokról és a testvérharcokról, valamint a tatárokkal, a lengyelekkel és a litvánokkal folytatott évszázados küzdelmekről igen részletesen ír, majd az 1547-es első kiadáshoz képest ide kerül az az appendix, mely IV. (Rettenetes) Iván hódításait, mégpedig az 1562-es livföldi támadást beszéli el (a Német Lovagrend ellen). Ez a függelék egy olyan értékelő szakasszal zárul, melyben a szerző megokolja az oroszok félelmetes hírét: „Durch solliche manigfaltige feldzug und nammhaftige tathen ist der Moscoviten namm bey allen umliegenden volcker auch in Teutschen land sehr erschrockenlich worden, also daß man besorgen, es werde uns Gott durch unser vilfaltige sünd und mißthat, wo mir uns nicht ihm mitt warer buß bekeeren, durch den Moscoviten, Türcken oder andere große Monarchen ernstlichen heimsuchen, unnd schwerlichen straffen”.²¹ A 16. század ismert toposza – Isten a török által bünteti a keresztények bűneit – itt kiegészül az oroszokkal (korábban a tatárok, még régebben a hunok töltötték be ezt a szerepet – mikor ki volt a félelmetes ellenség). Ezért is érdemes a Zrínyi-párhuzamot emlékezetünkbe idézni: az *Áfiumban* minősítést olvashatunk, mely egyértelműen negatív, inkább lekicsinylően, és nem az „Isten ostora” szerepével jellemzi az oroszokat. Herberstein viszont személyes élményei és a történelmi tanulságok, valamint a saját hovatarozása alapján igen árnyalt képet rajzol róluk, melyből nem lehet egyszerűen levezetni Zrínyi elítélő véleményét. A költő és hadvezér ismerhette és használhatta Jovius és Herberstein krónikáit, de az „orosz segítség” képtelenségét érzékeltető sarkos ítélete nem föltétlenül ezekből származik. Már csak azért is érdemes elgondolkodnunk ezen a kérdésen, mert a jó száz évvel korábbi források még más valóságon alapulnak, mint Zrínyi kora (és a 17. század közepének Oroszországa). Vajon lehetett-e – bármilyen csekély – *aktuális* ismerete, híre az oroszokról, akár szóbeszéd, akár írásos adat alapján? Esetleg horvát nyelven hozzájuthatott-e olyan információkhoz, amelyek negatívan befolyásolták? Vagy egyszerűen csak a röpirat műfaja és a külföldi segítség illuzórikus voltát érzelmileg is hangsúlyozó, szubjektív, költői lendület mondat vele a franciákról és az oroszokról sommás ítéletet? Mind megannyi kérdés, melyeket érdemes mérlegelni, mert Zrínyi megjegyzése – „...olvastam s hallottam annyit, hogy némelyeknél, úgy gondoltam, többet tudok”²² – följosogít bennünket a lehetséges szóbeli források vagy írásos forrás szóban hagyományozódó változatának keresésére.²³ Egy ilyen hipotézist szeretnék az alábbiakban megemlíteni.

²¹ *Uo.*, XXI. „Az ezekhez hasonlatos támadások és nevezetes cselekedetek miatt lettek a Moscoviták a környező népek, így a németek számára is félelmetessé, tehát az ember aggódik, hogy Isten a mi sokféle bűneink és tévlegéseink miatt, amikor is nem gyakorlunk valódi bűnbánatot, a Moscoviták, Törökök és más nagy Monarchák által megbüntet és keményen megostoroz.”

²² ZRÍNYI Miklós, *Az török áfium ellen való orvosság* = *Z. M. Prózái művei*, i. m., 217.

²³ Ennek indoklását bizonyítja R. VÁRKONYI Ágnes *A rejtőzködő Murányi Vénus* című könyve (Bp., Helikon, 1987), mely az 1663–64-es események, Zrínyi és Wesselényi „társolkodásának” (azaz törökellenes szervezkedésnek a Habsburg udvar ellenében) országos és nemzetközi vonatkozásait mutatja be.

Ha végiggondoljuk, honnan lehettek Zrínyinek az oroszokra vonatkozó ismeretei, a 16. századi krónikák és röpiratok között érdemes a lengyel szerzőtől eredő munkákat figyelembe venni: az oroszellenesség náluk ugyanis élesebb, hiszen évszázados háborúskodásokat folytatnak egymással területekért. Ezek közé tartozik a Báthory István királysága idején Rettenetes Ivánnal folytatott harc Litvániáért. Ennek a háborúnak a folyamán történik egy érdekes levélváltás 1581-ben a cár és Báthory között. IV. Iván ugyanis egy szitkozódó levelet küld a királynak, mert az nem akar béketárgyalásokba bocsátkozni vele. Báthory a szidalmakra és a rágalmakra latin és orosz nyelvű választ küld, melyben ugyancsak keményen visszautasítja a vádakat, s a végén a cárt párbajra hívja, hogy ne a katonák pusztulása, hanem kettejük viadala döntse el a háború kimenetelét. Természetesen a cár nem párbajozik, hanem a katonaságot küldi ütközetbe, s elveszti a csatát. Báthory memoranduma – Szádeczky Lajos szerint – egykorú másolatban föllelhető a bécsi Staatsarchiv „Polonica”-gyűjteményében, de ki is adta a jezsuita P. Pierling a *Rome et Moscou* kötetben (Paris, 1884). Sajnos sem a levélmásolat nincs a Szádeczky által említett helyen (átnéztem a Staatsarchivban a Polonica- és a Hungarica-gyűjteményt – előtte, utána minden levéladat egyezik, a „szövegösszefüggés” valóban utal erre az eltűnt levélre, de sajnos a keresett levél nincs a helyén), sem Pierling könyveiben nem szerepel, de sűrűn hivatkozik rá ő is.²⁴ Ugyanezekre a hivatkozásokra támaszkodik Veress Endre is a Báthory-levelezés kétkötetes, 1944-es kiadásában, valamint a Báthory-monográfia 159–161. oldalán, nem az eredeti alapján, hanem Szádeczky kivonatos ismertetése nyomán írja le a levelet. Mivel az 1880-as években a francia és a magyar történész egymástól függetlenül ismerteti az érdekes memorandumot, így minden bizonnyal valamikor később kerülhetett máshová a Staatsarchiv Polonica-anyagából. Szádeczky Lajos a Századok 1884-es évfolyamában (511–517) igen részletes tartalmi összefoglalást közöl róla, s különösen azok a szakaszok érdekesek benne, amelyekben Báthory az orosz cár jellemének torzulásait, haditudományának „semmirekellőségét”, alattvalóinak állati sorban való tartását emlegeti. Szádeczky interpretálásában: „Midőn pedig Vielkülukumot ostromoltuk, seregeddel Turopecianál voltál ott közelben, miért nem siettél hát elénk seregeddel?! A leghitványabb tyúk, a ragadozó sas vagy ölyv ellen védi és oltalmazza csibéit és te kétfejű sas (mert hisz ezt használod címerül) hol lappangsz, hogy sehol sem mutatod magad? (...) Mert te hóhéra vagy alattvalóidnak és nem fejedelme, aki népeid felett, nem mint emberek, de mint vadállatok felett uralkodol; azt hiszed, hogy más is úgy tesz, mint te Muszkaországban.”²⁵

Egyelőre csak feltevésként, de mégis megkockáztatjuk azt a véleményt, hogy lengyel–magyar körökből ismert lehetett ez a levélváltás és az oroszoknak a Rettenetes Iván alatt kialakult rossz híre: az 50–60 éves fáziskésés ilyen esetben érthető, mert a begyökerezett

²⁴ „La réponse de Bathory à lettre d’Ivan du 28 juin est du 2 août 1581.” Pierling magát a levelet nem idézi, hanem csak Possevino közvetítését a két uralkodó között. P. PIERLING, *Bathory et Possevino: Documents inédits sur les rapports du Saint-Siege avec les slaves*, Paris, 1887, 120–121.

²⁵ SZÁDECZKY Lajos, *Báthory István emlékirata a muszka cárhoz 1581-ben*, Századok, 1884, 514.

vélemények (akár tévesek, akár igazak) hosszú ideig megőrzik hatóerejüket.²⁶ S a 17. század első felének évtizedei sem hoztak Oroszországban olyan lényegi változásokat, melyek eltörölhették volna a korábbi sötét idők emlékét. Zrínyinek lehettek komoly információi a lengyel és orosz viszályról, hiszen ezt is említi az *Áfiumban*: „Lengyel egyik szomszédunk; de ettől nem várhatunk semmi segítséget, mert ő maga is az elmúlt hadakozásában megerőtlenedett, mert most is muszkvátul békével nem hagyattatik...”²⁷ Ily módon tehát a Báthory István memorandumában tükröződő szemlélet is eljuthatott hozzá, akár szóbeli hagyomány formájában is, hiszen például Pázmány Péter vagy II. Rákóczi György politikai szerepe ezt a folytonosságot a 17. századi lengyel–magyar kapcsolatokban fenntartotta.

Éppen az 1650-es években kerül szóba a nemzetközi politikai játszmákban az oroszok szerepe a török kiűzésében. Harsányi Jakab 1654. július 20-án Konstantinápolyból tudósítja II. Rákóczi Györgyöt a lehetséges szövetségesekről. Levelét azzal kezdi, hogy a felső rendek „zsibonganak a muszka megindulásán”, „szóra szót adnak, levélre levelet, de senkit meg nem segítenek”.²⁸ Ezután hírt ad egy „öreg Philosophus” személyről, aki Ahmed pasa idejében három hétig Konstantinápolyban pátriárka volt, majd Moldvában Lupulnál tartózkodott, onnan Moszkvába ment, s „felültette” a cárt, hogy mind az ázsiai, mind az európai régi keresztyének ura, ő hivatott megszabadítani őket a pogány iga alól. Ugyanebben a levelezésanyagban található Mednyánszky Jónásnak, II. Rákóczi György diplomatájának 1659. november 6-án Pozsonyban kelt levele, melyben azt üzeni Rákóczi Györgynek, hogy kössön szövetséget az oroszokkal és rácokkal is a török ellen: „Aszt myndgjajan kglmes Uram igen akarjak, kik jött akaroi Ngd[na]k, hogj Mine vaydaval ilj szep Ligaban eredett Ngd az kett orszaghis egymaassal, csak az Isten adna, hogy maar az Molduatis conjugalhatna Nghdtok egjüve, es mynd kozakokkal s mynd Moszkvaval hasonlo Ligaban es Confederatioban juthatna Nghtok ezekkel myndgyart terrort incutialhatna Nghtok az Portanak, feokeppen ha az Bolgarsaghot es Raczsaghotis a telen fell vehetnek es az Török birodalomban sedem belli chinallhatna Nghtok.”²⁹ Valószínűleg erre a meglehetősen kapkodó és átgondolatlan koncepcióra utalva, a sikertelen lengyelországi hadjárat utáni állapotok ismeretében írhatta Zrínyi az orosz segítségről: „Muszkvát nem számllalom, mert álomhoz hasonló discursus volna inkább, hogysen valósághoz; noha tudom, hogy némely nagy emberek, nem tudom, micsodás reménységeket csináltak magoknak, de az mint fön íram, sem nem reménlhetjük, sem nem kívánhatjuk.”³⁰

²⁶ „Az *Áfium* történeti példatárában rendkívül szembetűnő a Báthory-hagyomány. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Báthory István neve a nagy lengyel király törökellenes terveit idézte az olvasók emlékezetébe. Ha pedig nem tudjuk, hogy Wesselényi nagyapja Báthory István generálisa, majd kancellárja volt, kuriózumnál alig hat többnek, hogy Zrínyi hangsúlyozza: a nagy lengyel király is Magyarországról vitt maga mellé tisztviselőket.” R. VÁRKONYI, *i. m.*, 208.

²⁷ ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*, *i. m.*, 211.

²⁸ *II. Rákóczi György levelezéséből 1646–1660*, sajtó alá rendezte IZSÉPV Edit, Bp., Egyetemi Könyvtár, 1992, 40. levél.

²⁹ *Uo.*, 62.

³⁰ ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*, *i. m.*, 213.

További mozaikkockák illeszthetőek ebbe a képbe, ha megnézzük a lengyel–magyar kapcsolatokat ebből az időből. Az oroszok „barbárságáról” kialakult vélekedés – ekkorra már mint irodalmi toposz – a 17. század 40–50-es éveiben idézett elő bizonyos politikai zűrzavart a lengyel–orosz diplomáciában, melynek a híre Magyarországra is eljutott. Szilágyi Sándor dolgozza föl a korszak levelezésanyagát az *Erdély és az észak-keleti háború* I–II. kötetében, s az 1650-es év eseményeihez mellékeli Lubeniecki 1650. augusztus 16-án Rákóczi Zsigmondhoz írt levelét az oroszokkal kötött béke kapcsán, melynek következtében Szmolenszk visszakerült az oroszokhoz. Ebben a levélben egy érdekes követjárásról ad hírt: az orosz cár követe, Gavriil Gavrilovics Puskin a területi igényekhez még hozzákapcsolja azt a kívánságot, hogy azokat, akik az oroszokat „barbár” gúnynévvel illették, büntessék meg. Először tagadó válasszal küldték vissza a követet, majd újabb küldött jött Varsóba, aki ismételten követelte a cár ellen írt gúnyirat szerzőjének megbüntetését. Így kommentálja Lubeniecki az esetet: „Unum tantum adjicio: librum quendam de gente Moschica a nobili quodam Polono scriptum contumeliose, publice ustum, quominusque apud bibliopolas prostet, serio prohibitum, idque factum Moschis studio gratificandi.”³¹

Az oroszok megkapták az elégtételt Varsótól: a cár haragját kiváltó könyvet – Samuel Twardowski munkájának bizonyos példányait – hóhér égette el, s a további példányok könyvárusi terjesztését is megtiltották. Szilágyi Sándor egyik forrása erről a háborúról és az azt megelőző eseményekről a lengyel Laurentius Rudawski 1660-ban, Jan Kazimierz uralkodása idejében keletkezett történeti munkája, a *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque libri IX seu Annales regnante Ioanne Casimiro, Poloniarum Sveciaeque rege, ab anno MDCXLVIII usque ad annum MDCLX* volt, melyet majd száz évvel később adott ki nyomtatásban L. Mizler s látott el – számunkra nem érdektelen – lábjegyzetekkel. Az oroszok „barbárságáról” kialakult toposzról ugyanis szükségesnek tartja megjegyezni, hogy az I. Péter előtti időkben a művelt Európa véleménye elítélő volt, de ha Rudawski a 18. század közepén élne, elcsodálkozna az oroszok műveltségén.³²

Az 57–62. oldalakon olvashatunk arról, hogyan keveredett bele a barokk költő, S. Twardowski (akit talán a mi Gyöngyösink egy nemzedékkel korábbi lengyel változatának is tekinthetünk) ebbe a területekért folyó háborúba. Az elégetésre ítélt munka a *Wladislaw IV, król polski i szwedzki* (Leszno, 1649) című, öt részből álló elbeszélő költemény (vagy ahogy a lengyel irodalomtörténészek nevezik, „hazafias eposzkísérlet” – „próba ojczystego heroicum”³³). A költemény első részében ír részletesen az oroszokról,

³¹ SZILÁGYI Sándor, *Erdély és az észak-keleti háború*, I, Bp., 1890, X.

³² „Quantum miraretur Rudauscius a mortuis excitatus videns Moschos nostris temporibus comitos, literatos, elegantes. Quantum stuperet eandem gentem, cui Vladislavus IV leges imposuit, Poloniae nunc dare leges posse. Iniuria nunc esset Moschos barbaros dicere, qui multis in rebus Polonos, ut ad veritatem dicam, superant, ante Petri magni imperatoris tempora respectu eruditionis caeterarum Europae gentium pro barbaris habiti.” RUDAWSKI, *Historiarum Poloniae...*, Varsoviae et Lipsiae, 1755, 57.

³³ *Literatura Polska, I–II. Przewodnik Encyklopedyczny*, Warszawa, 1985, 507; Claude BACKVIS, *Panorama de la poésie polonaise à l'âge baroque*, I–II, Académie Royale de Belgique, 1995.

történeti áttekintést ad az előző évszázadokról, s végig lekicsinylően beszél róluk. Természetesen az ellenség szemével nézi az oroszokat, a lengyel–orosz háborúk tárgyalásakor az előbbiek hősiességét kiemeli, az utóbbiak hadviselésében, társadalmi berendezkedésében pedig a zsarnokságot hangsúlyozza, mint a 16. századi szerzők, Herberstein s az ő nyomán mások is. Igen részletes a 17. század első évtizedeinek, a Borisz Godunov uralkodását követő lengyel–orosz ütközéseknek a bemutatása. Ami Moszkva haragját kiválthatta, a „nikczemny” (hitvány, semmirekellő), „gruby” (durva) jelzők többszöri ismétlődése a szövegben s a satirikus hangnem. Annak ellenére, hogy Twardowskit személyében is fenyegette a büntetés emiatt az eposz miatt, még később is visszatér a témára az 1660-ban keletkezett (de csak posztumusz, 1681-ben Kaliszban kiadott) *Wojna domowa...* (Polgárháború)³⁴ című, igen terjedelmes epikai alkotásában: itt már az irodalmi mű része lesz a fent említett diplomáciai „hadjárat” a cárnak járó titulusok megtagadása és a becsmérő jelzők miatt. Érdekes, hogy itt II. Rákóczi Györgyöt az orosz cárral egy sorban említi, aki szintén valami ilyen „tiszteletlenség” okán haragudott meg a lengyelekre: „Zwłaŝcza Moscal czuly / Na kaŝdą okazyę; maięc o Tytuly / Swoie do nas uraze. Iakie i Rákocy / Osobney w tym od niego ŝadaięc pomocy / Iákoby mogł Elektem Polskiew bydŝ Korony?”³⁵ II. Rákóczi György aspirációját a lengyel korona megszerzésére s a tragikusan végződő lengyelországi háborút Gebei Sándor dolgozza föl kitűnő tanulmányában³⁶ magyar, lengyel, orosz és török történeti forrásmunkák és dokumentumok alapján. Érdemes kiemelnünk és témánkhoz kapcsolnunk egyik forrását, nevezetesen Vitnyédi István Zrínyihez írott levelének (1657. február 1.) sommás megállapítását a lengyelekről: „állhatatlanok, tökéletlenek, religiójukban igen superstitiosusak.”³⁷ Tehát Vitnyédi szkeptikusabb politizálása szerint a szövetségesek és a diplomáciai kapcsolatok keresésekor nem árt a lehetséges partnerek negatív tulajdonságaival is számolni, különben olyan önáltatás áldozatai lehetünk, mint II. Rákóczi György, aki a lengyel korona kecsegtető ígéréteért félretett minden óvatosságot – és elvesztette a csatát.

Az orosz viszonyokról kialakított általános vélekedéshez, ennek elterjedéséhez, majd Zrínyi látókörébe kerüléséhez elvileg hozzájárulhatott még két tényező. Herberstein – akinek a műve Zrínyi könyvtárában is megvan – említi a fent ismertetett könyvében Johannes Fabri bécsi püspök írását a „moszkoviták vallásáról”, mely a 16. század folyamán több kiadást is megért, általában hasonló témájú művekkel egybekötve (például 1525 Tübingen, 1541 Basel, 1582 Speyer). Ez utóbbi különösen érdekes, mert a protes-

³⁴ Ennek a könyvnek egy példánya – az 1681-es kiadás – megvan az OSZK-ban is. Témánk szempontjából is fontos, hogy Magyarországra került, bár nem Zrínyi korában, az akkor „elhíresült” Twardowski egy másik, hasonló tárgyú munkája.

³⁵ Samuel TWARDOWSKI, *Wojna domowa...*, Calissii, 1681, OSZK, P.o.rel. 40, 600769. „A muszka minden ürügyre kap, a titulus miatt haragszik ránk, mint Rákóczi is, tőle segítséget várva hogy tudná megszerezni a lengyel koronát?”

³⁶ GEBEI Sándor, *II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, 1657*, Hadtörténeti Közlemények, 1992/2, 30–64.

³⁷ Magyar Történeti Tár, XV, 92–93.

táns Jan Lasicius³⁸ (a nagy nyelvész, Laziczius Gyula őse!) kiadásában jelent meg, tizenegy orosz–lengyel vonatkozású vitairattal együtt. Nagyobb részét Lasicius írásai teszik ki, melyek az ortodox teológiát cáfolják protestáns szempontból (*Theologica Moschovitica. Translata in Latinum et ubi necesse fuit refutata a Johanne Lasicio Polono, Lasicii Poloni, verae religionis Apologia, falsae confutatio*). De köztük van a jezsuita Piotr Skarga egyik munkája is: *Appendix Scargae Iesuitae de iisdem Russorum erroribus, et causis, propter quas Graeci a Romana Ecclesia defecerunt*. Ezekben az írásokban azonos elemek fordulnak elő, például a pravoszláv liturgia leírása, s kivétel nélkül megemlíti a különböző szerzők, hogy az oroszok gyakran fohászkodnak a „Goszpogyi Iiszusze Hriszte pomiluj nasz” szavakkal (ezt általában latin nyelven közlik, egy helyen találkoztam az idézett orosz mondattal; érdekességként jegyzem meg, hogy ez az imaformula nem más, mint az ortodox hagyományban Jézus-imának nevezett fohászkodás középkorban gyökerező változata, melyet főként a zarándokok tartottak fenn). Mindennek lényege, hogy a 16. század folyamán elterjedt irodalma van Európában az orosz ortodoxiának, de vele együtt szóba kerülnek történelmi és művelődéstörténeti vonatkozások is. A kép elég tarka, de közös benne az orosz despotizmus és az ortodoxia összekapcsolása, s ebből következően az a felismerés, hogy mindez az alattvalók rabszolgai engedelmességére épül. Ez tehát semmiképpen nem lehetett minta még az olyan russzofil európai gondolkodóknak sem, amilyen a horvát Juraj Križanić (1618–1683) volt. Ebből adódik a második figyelemre méltó körülmény Zrínyivel kapcsolatban. Egy 1983-ban kiadott Križanić-bibliográfia³⁹ előszavából kiderül, hogy a tudós horvát humanista pap az oroszok segítségével szerette volna a délszláv tartományokból a törököt kiűzni, s ehhez hozzájárult még az a törekvés, hogy az erős germanizációval szemben megteremtssenek egy szláv nyelvi egységet és egyfajta ökumenikus szellemben megszüntessék a felekezeti különbségeket a katolikusok és ortodoxok közt. Zrínyiékkal is jó kapcsolatai voltak az 1640-es években. Križanić azonban nem keverte össze a valóságot a számára követendőnek tűnő politikai céllal, az oroszok jelenlegi állapotát messze nem tartotta ideálisnak, mert a katonai segítségük realizálásához szükségesnek látta előbb az általános kulturális szint megemelését: „The basis of this idea, which had various aspects from political and ecclesiastical to linguistic and educational, was his belief that the Muscovites were neither heretics nor schismatics, but Christians, to whom, as such, he did not intend to preach the faith, but induce them to virtues, science and liberal arts. This would help their approaching the West and thus promote the unification of the Church as well”⁴⁰ – írja a bibliográfia előszavában Kurelac. Križanić eszméiről és oroszországi tartózkodásáról jó összefoglalást találhatunk Angyal Endre már idézett könyvében. Tervei megvalósításához az 1640-es években felettes hatóságához, Rómához folyamodik, valamint a magyar–

³⁸ LAZICZIUS Gyula, *Báthori István lengyel történetírója*, MKsz. 1928/29, 67–72.

³⁹ *Život i djelo Jurja Križanića*, predgovor MIROSLAV KURELAC, gradu izabrala i katalog sastavila KORNELIJA PEJČINOVIĆ, Zagreb, 1983. R. Várkonyi Ágnesnek és Bene Sándornak tartozom köszönettel, hogy fölhívták a figyelmemet erre a könyvre.

⁴⁰ *I. m.*, 12.

horvát főnemesekekhez, köztük a Zrínyi-fivérekhez.⁴¹ 1646-ban engedélyt kap, hogy a még lengyel uralom alatt álló Szmolenszkbe utazzék, majd innen megy tovább 1647 őszén Moszkvába egy lengyel követséggel, majd két hónap elteltével visszatér Lengyelországba. 1650-ben már újra Bécsben tartózkodik.⁴² Zrínyi *Syrenája* 1651-ben Bécsben jelenik meg – akár újfent találkozhattak is a kiadást megelőzően (erre nincs adatunk) –, de még ugyanazon évben továbbindul délkeletre. A horvát pap további sorsa igazán kalandosan alakul, 1659-ben újra visszatér Moszkvába, ahová Bécs, Felső-Magyarország és Galícia érintésével utazik. Alekszej Mihajlovics cár 1661-ben Tobolszkba küldi, s tizenöt évig nem térhet vissza a fővárosba, nem tudni, milyen okból. Fő művét, a *Razgovori ob vladatelstvu* című értekezést (melyet *Politica* néven is emleget a szakirodalom) Szibériában alkotja meg, melyben a világtörténelem korszakairól, a népek fejlődéséről ír. Kifejti azt a nézetet, hogy a római, a görög (bizánci) és a német dominancia után a szlávok veszik át a világtörténelemben a vezető szerepet. Ez az elképzelés közelít a 16. század derekára kialakult pravoszláv koncepcióhoz, a „Moszkva – harmadik Róma, negyedik pedig nem lesz” doktrínájához, bár Križanić az ő kelet-európai föderációját kulturális alapokon nyugvó, abszolutista államformában képzei el, ahol a durva zsarnokságnak nincs helye, sok tekintetben hasonlóan a késő barokk gondolkodóhoz, Giambattista Vicóhoz.

Zrínyi tehát mindenképpen változatos eredetű és nemcsak írásbeli forrásokra támaszkodhatott, amikor az oroszokról kialakított elítélő véleményét leírta az *Áfiumban*. Ott a sarkított megfogalmazásnak irodalmi szerepe van, de ez a vélemény nem Zrínyi szubjektivitásából, hanem a kor általános vélekedéséből eredt, s azt is hozzátehetjük, hogy nem volt alaptalan. S befejezőként: amiért Zrínyi és Frölich egy probléma két aspektusaként jelenik meg ebben a dolgozatban, az a szóbeli vagy nem egy műhöz köthető, általános szintű ismeretek fölhasználása valamely cél érdekében. A kalendárium-kiadásban elfogadott és természetes módszer az ellenőrizetlen, többnyire szóban terjedő hagyomány beépítése, ezt a késmárki polihisztor is követi, bár forrásmegjelölései általában pontosak. Zrínyi esetében talán ez az egy oroszokról szóló mondat adhat indítást ahhoz, hogy a korban elterjedt közvélekedéseknek is szerepet tulajdonítsunk a forráskutatás során, még ha ez nagyon nehezen megfogható elem is, bár nem lehetetlen a kutatása és hasznosítása.

⁴¹ „...sendet immer neue Gesuche und Bittschriften nach Rom und sucht auch den ungarisch-kroatischen Adel, die Familien Zrínyi, Frankopan, Draskovich für seine Pläne gewinnen.” ANGYAL, *i. m.*, 112.

⁴² Újabban egy francia kutató szentelt részletes tanulmányt Križanić tevékenységének: Valérie CHAILLOU-GERONIMI, *La mission de Juraj Krizanic en Moscovie*, Revue des Études Slaves, Paris, 1998, 347–361.